

A könyv megjelenése nagy vitát váltott ki már abban a korban, később a vitairódalom még inkább növekedett. Az unitárius egyházban folyamatosan használták a 17. és 18. századokban.

Enyedi nem alapított családot, egész életét egyházának szentelte. Korai halála, melyet bélköszvény okozott, 1597. november 24-én következett be, 42 éves korában.

Kolozsváron temették el, sírhelye ma már ismeretlen. Egyháza két emléket állított. Az elsőnek felirata:

„A tudomány példányképe, szent erkölcsök szabályozója és Isten ígéjének legnagyobb magyarozója Enyedi György fekszik e kő alatt, Kolozsvár város első papja, egyházának (vallásának) feje. A föld és tenger és a mélységes ígék e jeles tanítója, az egy Istennek volt tisztelője. E városban gimnáziumnak és Krisztus nyájának kegyes és boldog vezetője két évkörön át. Az idő ezeröttszáz és kilencvenhetedik évi futását töltötte be, s miután negyvenkettedik életévének gyászos novembere felderült, csöndes halállal mult ki. Híred, neved él és mindig élni fog, míg e föld áll és sarkai forgatják az eget.”

Mai konferenciánk halálának négyszázéves évfordulóján a bizonyosság amellet, hogy Enyedi György szelleme, lelkiisége, hite és egyháza iránti áldozatos ragaszkodása töretlenül él és hat mai unitárius hitünkben és egyházi életünkben.

POSSÁR ANNA-MÁRIA

ÚJABB ADATOK HUNYADI DEMETER ÉLETTÖRTÉNETÉHEZ

I. BEVEZETÉS

Hunyadi Demeter közvetlenül Dávid Ferenc után lett a születőben lévő unitárius egyház második püspöke. Dávid Ferenchez való viszonya, részvétele az 1579-es perben, kinevezésének körülményei szinte már életében lehetlenné tették tevékenységének elfogulatlan megítélését. Püspökként folytatott harcai pedig csak további heves indulatok forrásaivá váltak.

Előadásomban a vitát eldönteni nem kívánom, céloom csupán az volt, hogy a püspök élettörténetének a lehetőségekhez képest legpontosabb feltárását végezzem el. Munkám ezért részben összegzi a szakirodalom elsórt publikációiban róla található adatokat, részben pedig új vagy eddig figyelembe nem vett adatokra támaszkodik. Az új vagy eddig kellően figyelembe nem vett dokumentumok közé sorolhatjuk azokat a leveleket és beszámolókat, amelyeket az Erdélyben tevékenykedő jezsuiták készítettek, értékelve a körülöttük zajló eseményeket, életüket befolyásoló személyeket; az ismeretlennek tekinthető forrásanyag pedig az a Gyalai Sámuel prédikációs könyve cím alatt őrzött iratgyűjtemény, amely a kolozsvári egyetemi könyvtárban található, s amelyről mikrofilmet őriznek az Akadémiai Könyvtárban.¹

2. HUNYADI DEMETER ÉLETTÖRTÉNETE

Születésének időpontjában nem lehetünk bizonyosak, sem szüleiről, sem családjáról nem rendelkezünk pontos adatokkal.² Zoványi Jenő lexikona szerint Bánffyhunadon született³ Iskoláit 1560-65 között Kolozsvárott végezte Molnár Gergely kezei alatt. 1565-ben kollaborátor (segédtanító) lett⁴. Életének későbbi sorsára legnagyobb hatást gyakorló fordulata azonban csak ezután következett be: II. János király környezetébe került, s neki, valamint Dávid Ferenc támogatásának köszönhető, hogy a padovai egyetemre jutott tanulni. A padovai egyetem a peregrináló erdélyi fiatalok utazásának kedvelt célpontja volt.⁵ E szellemi környezet az ide érkező erdélyi diákok gondolkodására óriási hatást gyakorolt, ami alól természetesen Hunyadi Demeter sem tudta kivonni magát. Az itt tanultak szinte kivétel nélkül a későbbi erdélyi értelmiségi vezető réteg kiemelkedő tagjaivá váltak. Elég talán példaként ifj. Báthori István, Kovacsóczi Farkas, Enyedi György, Gyulai Pál, Pécsi János nevét említenünk. Hunyadi Demeter János király halála után indult vissza Erdélybe.⁶ Hazatérte után lektor, „köz-tanító” lett az unitárius kollégiumban, majd őt választották a rektori feladatok ellátására is. Az iskola az ő vezetése alatt minden kétséget kizáróan virágzott, s népszerű lett még a főurak s gyermekeik körében is. Előmenetelével a város is elégedett volt; szép bizonyítéka ennek a városi tanács jegyzőkönyvének a püspök halálakor keletkezett bejegyzése.⁷

Az 1579-es év nemcsak Hunyadi Demeter, hanem az egész unitárius egyház további sorsa szempontjából sorsfordító jelentőségű. Ez az év volt Dávid Ferenc elfogatásának és elítélésének éve. Az unitárius egyháztörténetírás talán legizgalmasabb és legfeldolgozottabb fejezete a per története, máig is talán a legtöbb vitát ezek az események s megítélésük váltják ki. Dávid utolsó korszakának nézeteivel, elfogatásával kapcsolatosan a szakirodalomban kialakult nézeteket Balázs Mihály a következőképpen foglalta össze:⁸ 1. Pirnát Antal 1961-ben akkori ismeretei birtokában arra a megállapításra jutott, hogy a püspök „bukását az okozta, hogy intézményesíteni akarta azokat a racionalisztikus dogmakritikai eredményeket, amelyeket ... Sommer és Palaeologus elértek.”⁹ A XVI. században ezt azonban lehetetlen volt az egész egyházzal elfogadtatni. 2. 1982-ben megjelent *Il martire e l'uomo politico* című munkájában azonban Pirnát új koncepciót alakított ki¹⁰. E szerint Dávid Ferenc 1578 táján a zsidózó doktor, Matthias Vehe-Glirius befolyása alá került, s ennek következtében szektás dogmarendszert akart elfogadtatni az egyházzal. Blandrata veszélyesnek tartotta a püspök gondolatainak fejlődési irányát, óvni kívánta az erdélyi egyházat a szektás tanoktól, s ebben segítségére voltak a lengyelországi antitrinitáriusok és Fausto Sozzini is. Ennek érdekében azonban meg kellett tagadni „azokat a racionalisztikus és univerzalisztikus elképzeléseket is, amelyekre Glirius dogmarendszere ráépült.”¹¹ 3. A harmadik elmélet kidolgozója Dán Róbert¹² volt, aki Glirius Mattanjah című művének szövege alapján bizonyította, hogy a Blandrata által Dávid tanairól összeállított tézisek e mű megállapításait foglalják össze. Munkája végén azt a következtetést vont le, hogy mindezek szerint nem bizonyítható a Blandrata-tézisekről, hogy Dávid Ferenc maradéktalanul vallotta volna ezeket. Így Dán Róbert szerint Dávid Fe-

rencet csupán és kizárólag nonadorantizmusa miatt ítélték el. A különböző vélemények sora igen sokáig folytatható lenne, ám ez most nem lehet feladatunk. A per számunkra legfontosabb mozzanata Hunyadi Demeter fellépése, állásfoglalása az eljárás és az ítélethozatal kapcsán. Ezek voltak ugyanis azok az események, melyek máig befolyásolják a superintendensről laikusokban és kutatókban kialakult képet.

1579. május 7-én Dávid Ferencet állásából felfüggesztették, és ezzel a város polgárai egyházi vezető, püspök nélkül maradtak. Az így kialakult áldatlan helyzetet megoldandó jezsuita páter érkezett a városba a temetések és események elvégzésére. A polgárok azonban az új papot megvetéssel fogadták, főleg a diákok gúnyolták. (Az iskola igazgatója ekkor már minden kétséget kizáróan Hunyadi Demeter volt.) A városi tanács erővel akarta megfékezni a fiatalokat, s felhívta a rektort, hogy valamiképp fegyelmezze, fogja vissza tanítványait. Nyomatékos kérésük azonban eredménytelen maradt.¹³ 1579 júniusában pedig megkezdődött a felfüggesztett superintendens pere. A per során a lelkészeknek esküszöveget készítettek elő, melyben Dávid Ferenc innovationak minősített tanait Krisztus imádásáról meg kellett (kellett volna) tagadniuk. A lelkészek „hűségét”, püspökhöz való ragaszkodását mutatta, hogy június másodikán még kitarítottak az elítélt tanok, a nonadorantizmus és a superintendens mellett. Elveikhez való ragaszkodásukat alátámaszthatták az áprilisi tordai országgyűlés eseményei is.¹⁴ Dávid Ferenc elítélése azonban intő példa volt számukra. A nemesek és papok sorra fordultak szembe az eddig védelt hittételekkel; végül egy nap gondolkodási időt kértek, s június 3-án aláírták a már előzőleg is eléjük terjesztett, de visszautasított hittételeket. Az aláírók között Hunyadi Demeter neve is szerepelt.

A városi tanács azonban ezután sem tudott úrrá lenni a kialakult helyzeten, így Báthori Blandratát küldte rendteremtés végett a városba. Legsürgőbb kérdés a plébánosválasztás volt, melyre július 3-án kísérlet is történt. Ugyanekkor a Blandrata által összehívott tanácskozás kérelmet intézett a fejedelemhez, melyben kegyelemért könyörgött Dávid Ferenc számára.¹⁵ Erre az egyházi gyülekezetre az összehívók egy vallásmintát is készítettek, melyben Blandrata felfogása jutott érvényre „Jésus Istenségéről, imádásáról, segítségül hívásáról és Krisztus országáról”.¹⁶ Felállítottak egy 24 tagból álló „Consistoriumot” is, valamint létesítettek néhány rendtartási szabályzatot.¹⁷ Ezek a szabályok a későbbi unitárius szabályzat alapjává váltak. Jakab Elek megfogalmazása szerint „a szabályokat a jelen volt papság egy része meggyőződésből, a másik része a helyzet nyomasztó súlya alatt elfogadta, s ennek jeleül alá írta.”¹⁸

Hunyadi Demeter az 1579-es év első felében, azaz a fent leírt események lezajlása idején még egészen bizonyosan rektor volt, e mellett tanúskodik a városi számadás is.¹⁹ Iskolabeli működése oly közmegegyezéssel zajlott, hogy Uzoni szerint tanítványaival megteltek a magyar és szász eklézsiák, Erdély és Magyarország, a fejedelem udvara és a nemesi családok.²⁰ Július 20-án Blandrata tanácsára tehát nem véletlenül nevezte őt ki a fejedelem püspökké s kolozsvári első pappá; személyétől kétségtelenül az oly régóta várt nyugalom megteremtését várták. Püspökségének megítélése, ahogy erről már a be-

vezetőben esett szó, érdekek és vallási meggyőződések szerint sokféle lehetett. A már ismert és részben ismertetett adatokhoz azonban értékes kiegészítéssel szolgálnak az ekkor Erdélyben tartózkodó jezsuita szerzetesek jelentései rendfőnökeik számára. E levelekben többször szó esett a szentháromságtagadók új püspökéről is. S az ellenség „elismerő” szavai vitathatatlanul értékesebbek bármiféle hízelgő dicséretnél! „Ő az - írta P. Alfonsus Carillo Claudio Aquaviva rendfőnöknek 1592. július 18-án -, aki oly sokat munkálkodott a jezsuiták kiűzésén, ő az, aki még kevesebb tiszteletet adott Krisztusnak, mint a régi arianusok (ti. a negyedik századiak), aki nagy tekintélyével nagyon hatott a népre.”²¹

Püspökké választása után Hunyadi Demeter elsőként az 1579 júliusi határozatok értelmében szeptember 14-re összehívta a konzisztóriumot, hogy a rendtartásról döntsenek.²² Még ugyanebben az évben országgyűlést tartottak Tordán, melyen újabb törvényt hoztak az innovatio ellen.²³ E határozatokkal és rendeletekkel megerősítve az új superintendens hátran hívhatta zsinatra papjait, nem kellett jelentős ellenállástól tartania. Az 1580 vízkereszt napján Radnóton tartott gyűlés 240 pappal kezdte meg munkáját, ám végül - bár több jelentős intézkedést hoztak²⁴ - a Disciplina Ecclesiastica-val nem foglalkoztak. Fontosabbnak bizonyult ennél az egyház egységének biztosítása. Hunyadi püspöksége alatt az egész egyházszervezetet felölelő szabályozás nem született, de a superintendens „az egyházi szervezet fejlesztésére mindig nagy gondot fordított.”²⁵ Az utolsó általa összehívott zsinaton (1592. május 31. - június 3., Torda) több, az egyház működését szabályozó, s a későbbiekben meghatározó jelentőségű döntés született.²⁶

Hunyadi Demeter nemcsak az egyház szervezésében hagyott maradandót maga után, de mint gyülekezetének vezetője és nagy tekintélyű szónok is; aktívan politizált az országgyűléseken, s minden lehetséges alkalommal fellépett felekezete érdekében. Kiválóan tanúskodik erről a jezsuiták már említett levelezése. „Az országgyűlés első napján [1581. május 2-ről van szó] az új arianusok vagy anabaptisták püspöke vagy nem is tudom, milyen névvel illessem ennek az új szektának az embereit, heves támadást intézett ellenünk, figyelemztetvén a jelenlévőket, hogyha ez így folytatódik, összeomlik a vallásuk (bárcsak hamar lenne már ez meg), mivel egyre többen özönlenek a jezsuitákhoz, akik nem csupán az iskoláikban tanítanak, hanem különböző helyeken prédikálva is arra törekcsenek, hogy visszahozzák a pápista babonáságot. Ugyanezt mondotta a kálvinisták püspöke is, aki az arianusok püspökét (egyébként halálos ellenségét) testvérének nevezte. Mindez a nép lelkét nagyon megindította. ... Mi a következő napon a fejedelem tanácsából a kinyomtatott téziseinket osztogattuk, és a Krakkóban kinyomtatott lecke-katalógusunkat is. Ez még inkább felbőszítette őket, és a béke és a nyugalom megháborítóiként szidalmaztak bennünket, mert az ország törvénye ellenében vitára kényszerítenénk őket. ... Ők a nemesek sürgetésére megígérték, hogy kiállnak disputára, de csak abban az esetben, ha mi megyünk el hozzájuk, és magyarul beszélünk, azért tudniillik, hogy a vargák és kapások legyenek az ügy bírái... május 9. napját jelöltük meg a nyilvános hitvita napjának. Ezen eretnek áldoktorok közül azonban a fejedelmi intés ellenére egyetlen egy jelent meg, ez azon-

ban úgy elbűjt az egyik sarokban, hogy alig lehetett megtalálni. .. Kétszer, háromszor hivatalosan elhangzott a vitára való felszólítás. Senki sem jelent meg. ... Sokan mondogatták, hogy ha a jezsuiták így haladnak előre, akkor az egész ország hozzájuk özönlik.” - írta levelében Thomány Mátyás az ausztriai jezsuitáknak.²⁷ Szántó István pedig így fogalmazott Acquaiwa rendfőnöknek küldött jelentésében 1581. szeptember 1.-én: „... az országgyűlésen fölállt az arianus püspök és arról beszélt, hogy mily könnyen hódítottunk mi meg két esztendő leforgása alatt hat falut és két várost, s felszólította a nemeseket, ne hagyják, hogy a jezsuiták elnyomják Isten igéjét. Elővette továbbá téziseinket is, amelyeket korábban megküldtünk neki, és dörgő hangon a következőket mondta: Látjátok urak, hogy különféle téziseikkel és disputációikkal gyaláznak bennünket az ország törvénye ellen, alig négy - öt van belőlük most itt, és már nincs nyugtunk tőlük. Ha ezeket időben nem dobjátok ki, hamarosan bekövetkezik, hogy ismét meghonosodik a pápista bálványimádás, a mise, a képek és a szentek imádása és a sok isten tisztelete, s mindezt bevezetik a városokban, jóllehet nem kis munkával irtottuk ki ezeket.”²⁸

Hunyadi Demeter katolikusok elleni elszántságát, dühét csak növelte az 1581-ben nyitott, és Báthori István által bőkezűen támogatott jezsuita gimnázium fiatalok közötti népszerűsége, sikere. Az iskola, bár kezdetben nem jelentett igazi konkurenciát az unitárius kollégium számára, az 1580-as évek közepére már eléggé megerősödött ahhoz, hogy aggodalmat keltsen a szentháromságtagadók között. Megindult tehát a versengés a városban a nagy tudású, jó előadói képességű tanárokért.²⁹ E versengést Hunyadi Demeter a szószékről is támogatta. „Május 18-án, vasárnap Demetrio, aki az átkozott ariánusok között hamis módon püspökként szerepel, reggel egy borzalmas prédikációt tartott Krisztus istensége, a pápa és a pápisták ellen, és miközben később, délután az egyik helyettese a nemrégén kinyomtatott ördögi katekizmusából tanított, isteni csodaként villám csapott bele a templomba.”³⁰ De nemcsak a szószékről, hanem tettekkkel is kiállt a püspök az ekkor általa felügyelt kollégium mellett. Ha országgyűlési vagy városi határozatokkal nem ment, hát szónoki képességeit kihasználva a nép lázításával. „Az hírlík - írta Andreas Busau Petrus Skarga számára -, hogy mivel a kollégiumunk elhagyatva áll [az 1586-os pestis miatt a város kiürült], az arianus szószátyár pap arra biztatja a népet, hogy rohanja meg kollégiumunkat és templomunkat. Isten ne adja, hogy ez bekövetkezzék!”³¹

Ugyancsak nagy szerepe volt Hunyadinak 1588-ban a medgyesi országgyűlés jezsuitákat elítélő határozatainak meghozatalában. Ezek előkészítését pedig a jezsuiták leveleinek tanúsága szerint már időben megkezdte az ariánus püspök. „Május 8-án volt az országgyűlés Enyeden, amelyen részt vett a kolozsvári rektor [Jakob Wegrowski], Emanuel Vega és Arator István. Az ariánus püspök által felizgatott nemesség azt követelte, hogy mindenekelőtt a vallás ügyeiről legyen szó. Amikor ezt nem tudta elérni, azt követelte, hogy legalább a következő országgyűlésen tűzzék napirendre. A vallás kérdése azt jelenti, hogy minket kiűzzenek. A fejedelem azonban nyomós érveket tud majd felhozni ez ellen, ha állhatatosnak bizonyul. Ezt egyébként gyakran ígérgeti. Segítsen bennünket az igazak imája!” - írta Jacobus Wujek erdélyi tartományfőnök-helyettes

a rendfőnököknek 1588. május 17-én.³² Ezen az országgyűlésen a jezsuiták hitvitára készültek az ariánusokkal és a kálvinistákkal. „Felszólalt Demetrius, az ariánusok püspöke, és heves kirohanást intézett ellenünk, nem tett mást, minthogy kimutassa Ezékiel VI. könyvéből, hogy mi bálványimádók vagyunk. Ezután szóba került az esetleges hitvita dolga, és az ariánusok a következőt fejtették ki: 1. Ők készek disputálni velünk, de ez a disputa ne akadémikus disputa legyen [mert közülük az akadémiai disputa módját Hunyadi Demeteren kívül senki nem ismeri - teszi hozzá a jezsuita]... 2. Történhet ugyan a hitvita latin vagy magyar nyelven egyaránt, de fordíttassék le magyar nyelvre. 3. A vita során ne lehessen hivatkozni a szentatyák hittételeire”³³ „Ilyen nyilvános vitát azonban nem engedélyeztek számukra. Magánvita volt Emanuel [Vega] és Demetrius között a fejedelem és a kormányzó [Ghiczy] előtt - jegyezte fel Szántó István. ... Ugyanez a Demetrius elsőként megszólalva hevesen támadott minket az országgyűlésen, és követelte, hogy mindenekelőtt a vallás ügyével foglalkozzon az országgyűlés, és hogy bizonyosan akkor lesz eredményes a világi ügyekben az országgyűlés, ha előbb elhatározza a jezsuiták elűzését. A fejedelem nevében erre az a válasz született, hogy ennek most nincs itt az ideje. A második és a harmadik napon is többen felszólaltak, s azt mondták, hogy addig nem hajlandók foglalkozni a fejedelmi előterjesztésekkel, amíg ő nem teljesíti a rendek ilyen követelését, vagy legalább nem jelöl ki egy határozott napot, amikor garantáltan a jezsuiták kiűzéséről lesz szó. A fejedelem nevében a kancellár azt mondta, hogy egyelőre semmit sem lehet határozni a vallás ügyében. Először is azért, mert István király [Báthori István] még nincs eltemetve, s mivel ő Erdély fejedelme is, eltemetése előtt semmit nem lehet a vallás ügyében újítani. Másodsor sokak lelkiismerete lenne megháborítva a jezsuiták kiűzésével. Harmadszor a nemések közül sokan hiányoznak, ezért jogsértés lenne távollétükben bármit dönteni. Megígérte ugyanakkor az országgyűlés összehívását, ha valamely egyéb akadály nem lépne fel, úgymint pestis, éhség, háború.”³⁴ Az átmeneti sikertelenség azonban nem bontotta meg a jezsuiták ellen kialakított valósi egységet.

Decemberre a már egyébként is felizgatott nemesség, ha lehet, még elszántabb lett. Tettrekészségüket még csak fokozták a templomokban elhangzott prédikációk, ahogy erről Jacobus Wujek is beszámolt: „Közeleg az országgyűlés, amelyen minden kétség nélkül hevesen támadni fogják a rendet és a katolikus vallást. Demetrius, az ariánusok püspöke prédikációiban lázít ellenünk. Ellenállunk szándékának, amennyire erőnkéből telik.”³⁵ „December 20-án nyílt meg az országgyűlés Medgyesen. ... Ezen a napon prédikációt mondott a kálvinista és az ariánus püspök, amelyre meghívták a szenátorokat, a tanácsurakat s sokakat a nemések közül. A református püspök a bálványimádás türhetetlen voltáról beszélt. Az ariánus teli szájjal rágalmazta a pápát: Földi istennek nevezte, akit a kánonjog szerint isteni tisztelettel kell imádni, s aki képes arra, hogy egy óra alatt ezer lelket kiszabadítson a pokolból.”³⁶ Szántó István a Hunyadi Demeter által a jezsuiták ellen felhozott vádakot következőképpen foglalta össze: 1. A jezsuiták földi istenként imádják a pápát. 2. Szerintük a pápa képes arra, hogy egy óra alatt ezer lelket szabadítson ki a pokolból. 3. Parasztjaikat súlyos teherrel sújtják és kínozzák. 4. Hatalmas jövedelmekkel, falvakkal rendel-

keznek. 5. Azt tanítják tanítványaiknak, hogy megölhetik szüleiket vallásuk miatt. 6. Szántó Arator hevesen támadta az ariánus papokat prédikációiban és hitvitákon. 7. Minden országban felfordulást és meghasonlást okoznak. 8. Az ő felbújtásukra ölte meg Fülöp király az eretnekekhez hajló fiát. [Don Carlos történet - Schiller] 9. Félő, hogy bevezetik a spanyol inkvizíciót. 10. A pápa kémei, akik mindent jelentenek Rómába. 11. Visszahozzák a bálványimádást.³⁷ E pontokat Ludovicus Lucari a következőkkel egészítette ki, visszaemlékezve a történetekre 1589. március 4-én: „Ezenkívül főleg a kolozsvári szeminárium bőszítette fel őket. S az alapítólevél azon mondatát, hogy a katolikus hit védőbástyája lesz [Erit progugnaculum fidei catholicae], úgy értelmezték, hogy a pápa várat akar csinálni Kolozsváron.”³⁸ Jacobus Wujek 1589. július 31-én A jezsuitákra Erdélyben szórt rágalom címmel (Calumniae contra Societatem Jesu in Transilvania obiectae) szintén csokorba szedte a megyesi országgyűlésen december 20-án ellenük elhangzottakat: A fentiekén kívül még kiemelte azt is, hogy „Demetrius az arianusok vezére a következőket mondta: A pápát földi istenként tiszteljük. A pápa szerintünk egy pillanat alatt képes hatszáz lelket kiszabadítani a börtönből, s hogy ilyeneket mondunk, azt bizonyítani tudja katolikus könyvekből. A pápa azzal dicsekszik, hogy hatalma van a földi királyok felett is. Mi azt állítjuk, hogy a pápának jogában áll minden földi és isteni törvény fölé helyezni magát”³⁹ „Azt terjesztik ugyanakkor rólunk, hogy a tanítványainkat atyáik ellenségeivé tesszük, hogy szerintünk szabad megölni eretnek szülőket...”⁴⁰ „A kolozsváriak külön tiltakoztak az ellen, hogy erőszakkal vittük be a szemináriumot Kolozsvárra.⁴¹ A temetési szertartásokat kifogásolták, hogy délben fáklyák kíséretében visszük a halottakat, s ez olyan nagy füsttel jár, hogy az embereket csaknem megvakítja. Diákjaink megtámadták a kapuőröket. Virágvasárnap estéjén a polgárok megbotránkozására gallyakat hurcoltak diákjaink a városban.”⁴² Leonardus Rubenus kolozsvári rektor beszámolójából még az országgyűlésen uralkodó feszült hangulat, s Hunyadi kiváló szónoki tehetsége is nyilvánvalóvá válik: „De nemcsak a halottak felett van hatalma [a pápának] Hunyadi előadásában a katolikusok szerint, hanem minden földi hatalom is az ő kezében van. Ő minden uralkodó uralkodója, a királyok királya, aki minden emberi és isteni törvény felett áll.”⁴³ És mindezek csak az első napon hangzottak el! A hadjárat másnap tovább folytatódott. Szántó István ezt is feljegyezte: „A kolozsvári ariánusok vádjai, amelyek a második napon hangzottak el [a jezsuiták ellen]: Iskolájuk céljára elfoglalták a polgárok házait. Temető céljára a polgárok telkeit. Idegen bort hoztak be, megsértvén ezzel a város privilégiumait. Díszes temetési meneteket szerveznek. Diákjaikat az unitáriusok prédikációira küldik, hogy kihallgassák az ott elhangzottakat.”⁴⁴ A jezsuiták természetesen védekezni próbáltak: a nemesség képviselőit keresték fel, s Wujek 23-án védőiratban utasította vissza a rájuk szórt rágalomokat. Ők nem akarták bevezetni a spanyol inkvizíciót, s az ellenfelek Tuccius halotti beszédének egy helyét túlozzák el, ahol ő azt mondta, hogy XIII. Gergely a szemináriumok segítségével valószínűleg meg azt, amit elődei háborúk útján kíséreltek meg. Ebben az összefüggésben szerepel csupán a szemináriumok dolga.⁴⁵ Egy jeles katolikus nemes (Keresztury Kristóf kovári kapitány) a segítségükre sietett. Amikor azonban a jezsuiták elvontak, azonnal felszólalt Demetrius és a kolozsváriak. Az ezután történeteket kö-

vessük nyomon ismét a kolozsvári rektor jelentése alapján! „Csak nem engeditek meg, hogy a katolikusok hatalma megnövekedjék az országban, mondta Demetrius. Nem látjátok, hogy amint az osztrákok ellen a bécsi, a litvánok ellen a vilnói, úgy irányul Erdély ellen a kolozsvári szeminárium, amelynek diákjai felfegyverkeznek ellenünk, s megtámadták iskolánk őrzőit. A végső veszélybe jut Erdély, ha ezt hagyjuk. Néhány évvel ezelőtt a kincstárat fosztották ki a római pápák, s most az a veszély fenyeget, hogy visszakerik azokat az egyházi javakat, amelyeket a nemesek szétszítottak egymás között.”⁴⁶ „De a legborzalmasabb az volt, hogy idézték, amit egyikünk XIII. Gergely pápa előtt mondott Rómában. Demetrius idézett ebből az írásból, majd magyar nyelven interpretálta az idézetet, s ezzel felindította a nemességet.”⁴⁷ A nemesség mindezek után még ezen az országgyűlésen meghozta döntését a jezsuiták kiűzéséről.⁴⁸

Szerezhetett tehát Hunyadi Demeter hőven ellenséget a katolikusok és a jezsuiták között. Gyülekezetét és különösen a fiatalokat azonban sikeresen megvédte a rivális felekezet „rontó” hatásától. Beszédeit elszántság, indulat, mérhetetlen düh jellemezte különösen, ha ellenségeiről ejtett szót. Talán ezért volt oly nagy hatással (ezt még a jezsuiták is elismerték) hallgatóságára. De - mint látni fogjuk - a bűnökről vagy az Isten ígéjéről való beszéd is elragadta indulatait. Így jellemzőnek tarthatjuk azt is, ahogyan a halála bekövetkezett. Erről P. Alfonsus Carillo a következőképpen számolt be rendfőnökének, Claudio Aquavivának: „Július 5-én 7 órakor Hunyadi Demeter prédikált Kolozsvárott, az egész királyság álpüspöke. Prédikációjában Ámos könyvének nyolcadik fejezetével foglalkozott, és ezt értelmezve arról próbált beszélni, hogy Isten ígéjének milyen nagy éhsége és szomjúsága fog elkövetkezni. Amikor azonban éppen azt fejtegette volna, hogy mi is ez az isteni ige, egész baloldala lebénult, és annyira rosszul lett, hogy egy szót sem tudott kimondani. Akkor az arianusok hazavitték, utána már nem tudott megszólalni, és a következő napon meghalt. ... Mindenki meg van győződve arról, hogy nagy vallás-változás várható Kolozsvárott, mert egyetlen olyan pap sem található, aki mindenben-egyetértene az ő tanításaival. Így aztán vagy kálvinisták vagy tiszta arianusok lesznek. Ó bárcsak a katolikus hit felvétele következne be.”⁴⁹

Halálának pontos dátumával kapcsolatban igen eltérő véleményeket találhatunk a forrásokban és a szakirodalomban. A jezsuita rendfőnök szerint július hatodikán már nem élt, Gál Kelemen könyvében azt az álláspontot képviseli, miszerint ekkor érte a gutaütés, de valójában csak két nap múlva halt meg, tehát 8-án.⁵⁰ A kolozsvári városi tanácsi jegyzőkönyvek azonban megint mást mondanak. „Huniadi Demeter az tiztben [püspökségben] 1579 die 13. July valaztatot. Halala penigh 1592 die 4 July.”⁵¹ Gyászbeszédet, melynek szövegét ki is nyomtatták, Enyedi György tartott felette. A beszéd szövege előttünk ismeretlen, címét Szabó Károly Kénosi Tőzsér János Bibliotheca unitariorum című munkája alapján közölte.⁵² Elhunytával két fontos pozíció üresedett meg az unitárius egyházban, melynek betöltése komoly gondot jelentett a közösség számára. A probléma megoldására hívták össze a júniusi zsinatot, ahol is július 30-án Enyedi Györgyöt választották püspökké. Ő is, akárcsak annak idején Hunyadi, ezt megelőzően a kolozsvári unitárius kollégium rektora volt. A plébánia élén már nem volt ilyen könnyű betölteni az elhunyt püspök helyét. A tisztre

rögtön két jelölt is volt: Hertel János, Dávid Ferenc külföldön tartózkodó fia és Erasmus Johannis. Miután az előbbi visszautasította a felkérést, 1593. szeptember 23-án Erasmus Johannist választották a plébánia vezetésére. Gondoskodott a városi tanács Hunyadi Demeter gyermekeiről is. „Az Hunyadi Demeter pvspekok fia, es Bogaty Miklos fia gondvisselese feleol veghezzenek az zamweweo Vraim menel jobban lehet Attiay zywel, es Aggiak az yaros eleibe.”⁵³

A jezsuiták szemével nézve tehát harcos püspöke volt egyházának Hunyadi Demeter, s tevékenysége során nem kevés eredményt könyvelhetett el magának. Az egyetlen volt szinte az akkori erdélyi unitárius egyházban, aki képzettségben, teológiai jártasságban felvehetette a versenyt tanult jezsuita ellenfeleivel. Ez utóbbiak tisztában is voltak veszélyességével, ahogy ez leveleikből ki is derült.

3. HUNYADI DEMETER PRÉDIKÁCIÓI

Hunyadi Demeter prédikációiról a bevezetőben már említett Gyalai Sámuel prédikációs kötet alapján fogok szólni. A kötet a XVII. század első felében keletkezett, de későbbi, a XVII. század végéig elmenő bejegyzésekkel tarkított kolligátum, amely elsősorban prédikációkat tartalmaz zömmel szignálatlanul. A szakirodalom ugyanakkor megállapította, hogy egy Enyedi prédikáció megtalálható ebben a műben.⁵⁴ Nem kizárt tehát, hogy a prédikációs kötet Enyedi kódexekkel való összevetése további eredményeket is hozhat. Két beszéd végén pedig ezt olvashatjuk: „Huniadiebol valo”. E két szöveg eddig nem jelent meg nyomtatásban, s a beszédek közül még többet is gyanúsíthatunk azzal, hogy a szuperintendensnek köze lehet hozzájuk. A kolligátum elnevezésében szereplő Gyalai Sámuel neve tulajdonképpen ismeretlen előtünk, de személyét érdekesen kapcsolja össze Enyedi Györggyel Enyedi Explicationes⁵⁵ című művének egy Kolozsvárott, az Akadémiai Könyvtárban található példány⁵⁶, melynek előzéklapján Gyalai (?) kezével egy krisztológiai traktátustöredék, címlapján pedig „Sum Samuelis Gialay” felirat található, ez utóbbi áthúzva.

A jezsuiták Hunyadi Demetert több esetben nemcsak mint nagy tudású, az akadémiai vitákban jártas ariánust mutatják be, hanem, mint láthattuk, utalnak arra is, hogy a bálványimádás témaköre különösen kedvelt területe volt beszédeinek. Ez talán arra is utal, hogy az unitárius lelkészek között lehetett valamilyen szakterület szerinti megoszlás.⁵⁷ Nem tekinthető véletlennek tehát, hogy ebben a prédikációgyűjteményben is ilyen témájú az egyik beszéd. Ez a Mózes első könyve VI. fejezetére támaszkodó egyik prédikáció nem jelentékeny, eredetét nem mutat, de logikusan van kihegyezve arra a fordulatra, hogy a Szentírás olykor antropomorf jegyekkel is felruhazza Istent.

Sokkal izgalmasabb azonban a második prédikáció, mely Hunyadi Demeter személyéről is igen izgalmas részleteket árul el. E prédikáció bevezetése gyanánt szeretnék a korábban elhangzott életrajzi ismertetés egy mozzanatára utalni, arra, amelyik kiemelte, hogy Hunyadi Demeter azok közé tartozott, akiket Itáliából való hazatérésük után úgy tartottak számon, mint akik nem hisznek a lélek halhatatlanságának tanában. Ez a szöveg arról tanúskodik, hogy ettől a felfogástól Hunyadi hazatérése után meglehetősen eltávolodott. A prédikáció elején a szerző, Ézsaiás könyvének 29. részére támaszkodva, azt idézve kezdi

meg a mély gondolatúak ostromozását. E kifejezést maga Hunyadi Miklósban a
Ézsaiás könyve 29,15 alapján, ahol a következőket olvashatjuk: „Jaj azoknak,
kik az Úrtól mélységesen elrejtik tanácsukat, és akik a sötétségben szoktak cse-
lekedni, mondván: Ki lát minket és ki ismer minket?” A kifejezés pontos jelen-
tése a prédikáció elolvasása után válik teljesen világossá. A szöveg első része
megmarad Ézsaiás könyve említett részének ismertetésénél, magyarázatánál,
majd pedig kitűzi a beszéd végére elérendő célt: „Eleöször lássuk meg, kik legi-
enek azok, kikeöt itt az iras az eleo Istennek lelke által meli gondolatúaknak ne-
uez. Masodszor mitzoda köuettekiz feiekre.” A mély gondolatúak létezése, sőt
számuk növekedése természetesen az ördög mesterkedéseinek köszönhető.
„De kiultkeppen ez uilagnak hatalmasit, feiedelmet es feö feö nepet gazdagit
szokta inkabb giakrabban erre az teueligesnek es vakmerö batorsagnak haloia-
ra haitani [tudniillik az ördög], hagi sem mint az szegeni egi wgiw iamborokot”.
Ezek a gazdagok azután kétségbe vonják az írást, kinevetik, gúnyolják, hogy a
hívek a hit dolgáért szenvednek. Példákat sorol fel a múltból arra, kiket kell ilye-
neknek értenünk: főleg az epikureusokat. (A korabeli Erdély szellemi környe-
zetében nagy valószínűséggel azokat értették epikureusoknak, akik
Arisztotelész híveként valóban elkezdtek a Bibliát és főleg az Ószövetség szöve-
gét a benne rejlő ellentmondások szempontjából vizsgálni, s egyre kevésbé hit-
tek a lélek halhatatlanságának tanában.) A múltban e bűnöket elkövetők
megnevezése után Hunyadi Demeter felteszi a kérdést, hogy a mostani idő for-
gásában vannak-e az efféle mély gondolatoknak, s azt is megfogalmazza immár,
mit ért mély gondolat alatt. Azt, ha valaki nem hisz a Biblia csodáiban, az ördög-
ben, a vallás tanításaiban, azt állítja, hogy a vallás a szegény nép megkötésére
van, hogy tulajdonképpen a világ örökkévaló, s nincs értelme a lélekben hinni
sem. Az ördög létezésére például igen meggyőző és kézzelfogható érveket sorol
fel. A prédikáció végén a mély gondolatúakat szintén Ézsaiás szövegének alapul
vételével három nagy csoportba osztja be, s ezeket csoportonként jellemzi is,
hogy a bűnt az egyszerű lelkek is felismerhessék. A három csoport pedig a kö-
vetkező: „Elseö rendben vadnak az Religionak tziufoloy. Masodszor az kepmu-
tatok. Harmadszor az patvarkodok.” Második tanulságként az „melisegeös
gondolatban reszesek” büntetését sorolja fel, alátámasztva az elrettentést. Eh-
ben a részben több bibliai helyre is utal, hogy igaza minél világosabban kitűn-
jön. A prédikáció tehát több szempontból is figyelemre méltó. Az ördög létezése
mellett felsorolt érveket bizvást párhuzamba lehet állítani Bornemissza Péter
Ördögi kísértetekről című művével.⁵⁸ Az igazán érdekes azonban a mély gondo-
latúak elleni heves kirohanás, és a mély gondolatok ilyen részletes ismertetése!
A beszéd bizonyíték arra, hogy azok a nézetek, amelyeket az unitárius egyház
peremén tevékenykedő főurak (hiszen csak főrangú urakról lehet szó, ez az idé-
zetekből is világosan kiderült, no meg abból is, hogy e gondolatok pusztá meg-
ismeréséhez is magasfokú iskolázottság kellett), vagy azok pártfogoltjai
hirdettek, nem akármilyen népszerűségnek örvendtek. Az egyházi polemiku-
sok etikátlannak állítják be őket, innen Hunyadinál az epikureusok kifejezés,
valójában azonban éppen etikát kerestek.⁵⁹ Ez a gondolkodásmód pedig teljes
mértékben a páduai egyetem hatását mutatja! Ennek a gondolatvilágnak a fel-
bukkanása, jelenléte a század utolsó évtizedének arisztokratái között egyáltalán

nem meglepetés.⁶⁰ Ismert az is, hogy ennek a gondolatvilágnak legfontosabb elemeit Christian Francken dolgozta ki, ismertette és terjesztette, Francken pedig éppen Hunyadi Demeter tevékenysége idején tartózkodott hosszabb ideig Erdélyben.⁶¹ Viták vannak ugyanakkor arra vonatkozóan, hogy mennyire voltak elterjedtek ezek a tanok. Lech Szzucki, aki könyvében értelmezi azt a Keserű Bálint által felfedezett iratot, mely Christian Francken 22 argumentumát tartalmazza, azt állítja, hogy csak szűk körben hatott. Egyre több azonban a bizonyíték arra, hogy e nézetek, abban a művelt főúri környezetben, melyről már oly sok szó esett, szélesebb körben is elterjedtek lehettek. Ezt a feltételezést támasztja alá a XVII. századi RMKT ötödik kötetének függelékében közölt három prózai szombatos irat⁶² gondolatvezetése és az Árkosi János kódexében található Az Szent Iras panaszkodása című az arisztoteliánusok filozófiáját cáfoló apológia.⁶³ E bizonyítékok sorába illeszkedik a fent ismertetett beszéd is. A prédikáció ilyen értelmű magyarázata segítségével lehetséges a szöveg időbeli betájolása is. Legvalószínűbb, hogy az 1580-as évek második felében keletkezett.

BEFEJEZÉS

Előadásomban Hunyadi Demeter két arcát kíséreltem meg bemutatni. Egyik kezével állhatatosan védte egyházát a katolikusok ellenében, másik kezével azonban védekezett az unitárius egyház által patronált emberek körében feltalálható radikális nézetek terjedése ellen. Rendeleteivel és az általa összehívott zsinatok segítségével pedig jelentős lépéseket tett az unitárius egyház életét szabályozó *Disciplina Ecclesiastica* létrehozásáért. Ez azonban csak később, jóval Hunyadi Demeter halála után, 1626-ban látott napvilágot Rádeczky Bálint püspök összeállításában.

Jegyzetek

¹ MS 1777

² Székely Sándor: Unitária vallás története Erdélyben Kolozsvár, 1840. 91.

³ Zoványi Jenő: *Zov. Lex.* 269.

⁴ Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története II. k. 1935. 375., Borbély István *Ker. Magv.* 1909. 331-334.

⁵ Az erdélyi diákok külföldi egyetemjárásáról összefoglaló munkát Tonk Sándor készített Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban címmel. *Fontes rerum scholasticarum* IV. Szeged, 1992.

⁶ Hazatéréséről: Veress Endre: A paduai egyetem magyarországi hallgatóinak anyakönyve és iratai 1915. 73. 78.

⁷ A jegyzőkönyv megállapítja, hogy a városnak a püspök halála után semmiféle tartozása nincsen az árván maradt család felé, ennek ellenére elrendelik, hogy „...megh tekintvé[n] Huniadj Demeternek iambor zolgalattiat sok wdeoteol fogua[n] mind az scholaban s mind az Ecclesiában valo sok Jo Munkaiat... zakazzak az mostani dezmagbol” részükre. Kolozsvári városi tanács jegyzőkönyvei Kolozsvár város levéltára, Birói és Közgyűlési jegyzőkönyvek 1585-1605. TOM I. Fasc. I. Fol. 200.

⁸ Balázs Mihály: Dávid Ferenc válaszol Fausto Sozzininek ItK. 1983.1-3. 97-106.

⁹ Balázs Mihály: i.m. 97. Pirnát Antal: Die Ideologie der siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren, Bp.1961.161-187.

¹⁰ Pirnát Antal: Il martire e l'uomo politico (Ferenc Dávid e Blandrata in: Antitrinitarianism in the second half of the 16th Century, eds Antal Pirnát and Róbert Dán Bp. - Leiden. 1982. 157-190.)

¹¹ Balázs Mihály: i.m. 98.

¹² Dán Róbert: Matthias Vehe-Glirius és Dávid Ferenc MTA II. OK XXVIII.1979.185-207.; uő.:Matthias Vehe-Glirius Life and Work a Radical Antitrinitarian with his collected writings Bp. - Leiden, 1982.127-146.

¹³ Gál Kelemen: i.m. 376.

¹⁴ Itt ugyanis 8-10 nemes is szót emelt Dávid Ferenc érdekében, ellene pedig valószínűleg senki sem. Legalábbis erről tanúskodnak Leleszi János követjelentései. Pirnát Antal: Il martire e l'uomo politico.

¹⁵ Gál Kelemen: i.m. 376.

¹⁶ Tóth György: Az unitárius egyház rendszabályai 1626-1850., Az unitárius egyház törvényeinek gyűjteménye III., Kolozsvár,1922. IX. A vallásminta címe: „Consensus Ministrorum unitariae receptae Religionis a. 1579 die 2-a julii Claudiopoli congregatorum de Divinitate adoratione, invocatione et regno Jesu Christi” Közölve Jakab Elek: Dávid Ferenc emléke Bp.,1879. 238-239.

¹⁷ Tóth György: i.m. IX-X.

¹⁸ Jakab Elek: Dávid Ferenc emléke 241.

¹⁹ Gál Kelemen: Ker. Magv. 1879. 113.

²⁰ Gál Kelemen: A kolozsvári unitárius kollégium története 376.

²¹ „Is est qui plurimum in eicienda Societate laboravit, qui Christo plus quam antiqui arraini detrahebat, qui hic regno plurimum intulit documenti propter magnum doctrinae nomen de illo sine iusta causa conceptum a plebicula.” Monumenta Antiquae Hungariae III. 818.

²² Tóth György: i.m. X.

²³ A törvény közlése: Erdélyi egyháztörténeti adatok. Szerk. és kiad.: Veszely Károly, Kolozsvár,1860. 185-186.

²⁴ Tóth György: i.m. X-XI.

²⁵ Tóth György: i.m. XI.

²⁶ E határozatok Ágh István másolatának köszönhetően ismertek előttünk is. Közzétette őket Tóth György is, de tévesen az 1592 decemberében Tordán tartott zsinat döntéseinek hiszi. Tóth György: i.m. XII.

²⁷ „Prima comitorum die, secunda maii, Superintendens novorum arianorum seu anabaptistarum, vel quo nomine apellem homines apellem homines novae sectae, nescio, acerrime coram toto regno contra nos declavavit, obtestans illos, per salutem et concientias illorum, ut provideant ne brevi tota illorum religio corruat (quod utinam quamprimum fiat); nam ad iesuitas, inquit, paulatim quam plurimosconfluere, eosque non solum in scolis docendo, sed etiam variis in locis concionando nihil omittere, quin superstitionem papisticam denuo invehant. Eadem fiut et alterius calvinistarum Superintendentis oratio contra nos, qui et Superintendentem arianorum (quamvis alias hostem suum capitalem) fratrem appelavit. Qui plebis animum non parum commo-

verant. Dominus tamen interim quosdam excitavit nobiles haereticos, qui nostram causam egregie ibidem tutati sunt.

Nos autam ecce sequenti die ex consilio illustrissimi theses Principis nostras iam excussas de Verbo Dei illis offerimus et simul catalogos lectionum Cracoviae excussos. Tanto magis fuere illi, et acceptis thesibus, rursus in publico consessu comitiorum nos turbatores pacis et quietis publice appellare et nostras theses illis ostenderet ipsos a nobis in disputationem provocare et opem regni contra nos ardentem implorare incipiunt. Excepti tamen illi interim sunt a nonnullis uti digni fuerunt cum illis insultarent, quod toties optare dicebant, ut nobiscum disputando confligerent; et iam optimam esse oblatam occasionem. Si ergo suae causae fecerent, nobiscum disputarent. Illi adacti tandem urgentibus nobilibus, pollicentur se disputaturos, sed si ad eos veniremus et ungarice loqui vellemus, ut scilicet sutores sartoresque essent causae iudices.

Verum nos nostro more theses affiximus, nonumque diem maii publice disputationi indiximus. Sinistri et pseudodoctores haereticorum, quamvis a Principe ut disputationi interessent, moniti fuissent, tamen eorum nullus comparuit, unico, quod sciamus, excepto, qui nescio quo in angulo ita se abdiderat, ut etiam quaesitus reperiri non posset. Ante hanc disputationem habita est oratio omnino diserta de honestate et utilitate scientiarum et facili modo eas acquirendi. Deinde ventum ad disputationem, ubi nostri, ex Principis consilio, publice questi sunt de mendaciis et calumniis sinistrorum haereticorum contra nos, quasi defugissemus disputationes coram toto regno, et a Principe petissemus, ut non permetteret publicam cum illis inire concertationem. Id enim manifestum falsum esse, nosque paratos esse, si opus sit, non solum coram toto regno, sed etiam coram toto mundo fidem catholicam et profiteri et pro virili nostra defendere. Itaque vocati sunt bis terve adversarii publice e suggestu ut prodirent quicumque vellent theses nostras oppugnare. Cum autem nemo compareret, disputarunt duo ex nostris excertii gratia. Sed ita, ut plurimi dicebant, nunquam haereticos illos ausuros nobiscum congrendi." MAH II.120-121.

²⁸ „... in publicis comitiis arianorum Superintendens, quem episcopum evangelicum ipsi apellant, in medio nobilium surexisset, et primum exposuisset cum magno animi sui dolore, quam facile intra biennium sex pagos et duas civitates occupassemus; deinde fidem et auxilium eorum imploravit, ne sit verbum Dei opprimi a iesuivitis paterentur. Quos ut fortius permoveret, protulit in medium theses, quas ad illum de verbo Dei miseramus, ingentique clamore et voce querula ait: Videte, domini magnifici, quomodo etiam thesibus et disputationibus contra regni statum lacescere nos non vereantur. Vix quator aut quinque sunt illorum, et iam quietem propter illos in regno habere non possumus. Quos nisi mature ex regno ieeceritis, brevi futurum est ut iterum abominanda idololatria papoae, missa, imagines et sanctorum, tamquam multorum deorum, adoratio in omnes civitates introducatur, ex quibus cum ingenti labore ante paucos annos extirpaveramus." MAH II.194.

²⁹ Pirnát Antal: Arisztotelianusok és antitrinitáriusok, Helikon 1971. 363-392.

³⁰ „La domenica de 18 di maggio un Demetrio arriano essecrabile, usurpatore del nome episcopale, haveva fatta quella mattina una scelerata predica

contro la divinità di Christo, il papa e suoi papisti. Et mentre al mezzogiorno un suo diabolico Katakismo, stampato di pochi giorni addietro, in referire che la SS. Trinita era un insogno, una bagatella, una inventione papistica, vennero dal cielo sopra la torre della chiesa con poco intervallo tre saette con tanto horribile suono et fragore che cadesse come morto tutto quel popolo per terra, et nella torre non solo fussero prostrati più di cinquanta mandanti per spegnere il fuoco che ve si era acceso [no] da la prima et la seconda, ma da la terza, la cui spaventevole fiamma in conspetto di tutta la città era di forma triangolare, restorno mezzo abbruciati, feriti et privi del moto chi delle braccia chi delle gambe etc. non pochi di quella misera gente, de quali come d'infinito numero, di putti portati da parenti come morti fuori di chiesa. Che sia poi seguito, non intesi perché venni in Alba. Cadde ancora nel medesimo tempo la quarta sopra l'arta loro chiesa arriana ne sobborghi anticamente intitolata in San Pietro, che butto a terra alcuni pezzi dimuraglia. Ma perché all'hora stava chiusa, non vi fece altro notabile danno. Quello sclerato predicatore che nel cadere della prima, confortava il popolo a non temere, ma attentamente udire la parola di Dio, nel cadere de la seconda rimase così spaventato che esclamando: Iesu Christe, miserere nostri etc., fu il primo che fugisse della chiesa. Da la causa del terribile prodigio che Iddio sia adirato con loro per il grave peccato d'haver ritenuto molti anni, et ritenere nella città gli abominevoli idololatri del demonio, (ordinario titolo de nostri, et con tutto che ve si affatichi intorno con l'arco dell'osso) stavano nondimeno, per quello che s'intese, molti de principali intenti et con la mente fissa sopra quello: essere cadute non una, due, quattro et etiam se fussero state dieci saette, ma tre in un medesimo luogo con poco intervallo dove la Trinita e tenuta et predicata per abominevole idolatria. Dio apra loro meglio i cuori et gli converta et vivino. State sano, etc." MAH II. 906. A kátét valójában nem Hunyadi Demeter írta, hanem egyik vikáriusa. Vö.: Bibl. Diss. Basilius 98.

³¹ „Rumores adiebantur, dum collegicum ita deserum esset, Demetrium buccinatorum arianam plebem concitasse ut collegium et templum invaderet. Deus avertat.” MAH II. 969.

³² „Comitia Enyedini celebrata sunt 8 maii ad que et P. Rectorem claudiopolitanum cum P. Emanuele et P. Stephanum Aratorem evocaveram. Nobilitas excitata a superintendente suo ariano contendit a Principe aliquoties ut de religione iam tunc ante omnia ageretur. Quod cum obtinere non posset, id urgebat, ut saitem in proximis comitiis sine ulteriore dilatione religionis negotium transigaretur, idest, ut Societas e regno pelleretur. Itaque futura comitia futura sunt generalia, si nihil impedimenti acciderit et in illis iam Princeps rerum potietur. Ac tum quidem modis omnibus conabuntur adversarii Principem expugnare. Verum ist tam iustas et tam honestas pro se causas habet ut facile se tueri possit si modo constans voluerit. Quod quidem ipse saepe pollicetur. Aduvandus est tamen piorum precibus.” MAH III.138-139.

³³ „Peroravit Demetrius arrianorum episcopus valde seditiose in nos, neque aliud egit quam ut ostenderet nos idololatrias ex Cap. 6 Ezechiel, neque aliud, neque id alio medio probavit. O theologica tandem dantur libelli supplices: Primo a calvinistis qui inter caetera P. Stephanum Aratorem accusarunt de concionibus quas in eos evomuerat (vere omnes dicunt, eius insuetum

Societati zelum parum prodesse nostrae causae). Ab arrianis qui inter caetera non petiverunt disputationem, sed solum disputationum fecerunt mentionem ea lege ut si velimus, illi sint parati disputare, his tamen legibus: 1. Ut non fiat more academico. Nam illum nullus pene illorum scit praeter Demetrium. Idque eorum disputationes prius habitae ostendunt, ubi nihil fere forma syllogistica conficitur, sed tantum dicitur: ita dixit Blandrata, Demetrius, etc. 2. Ut lingua etiam ungarica aut latine sed per interpretem ungaricum. 3. Ne utatur auctoritate sanctorum patrum." MAH III. 250.

³⁴ „Sed nulla concessa Privatum tamen colloquium habuit Emanuel cum Demetrio, arrianorum antesignano coram Principe et Gubernatore... Idem Demetrius primus in comitiis contra nos peroravit rogans regnicolas ut primum omnium negocium religionis tractaretur, quo faelicus caetera temporalia succederent, et aliquid certi de eiectione iesuuitarum statueretur. Responsum est nomine Principis, non esse nunc tempus de ea re tractandi. Secunda et tertia die idem magnis clamoribus urserunt dicentes, se nolle respondere Principi ad suos articulos nisi prius ipse regni postulatis assentiretur et assignaret certum diem quo generalia comitia celebrantur, in quibus primum de pelendis e regno iesuivitis ageretur. Missus est Cancellarius a Principe qui diceret, modo nihil de religione statui posse. Primo quod nondum rex Stephanus sepultus esset, qui simul etiam erat princeps Transylvaniae et ante eius sepulturam nihil posse in religione innovari. Secundo quod multorum conscientiae in religione iesuuitarum conquievissent et illas non esset aequum turbare. Tertio quod multi ex magnificis abessent et illis iniuria fieret si ipsi absentibus aliquid de religione statueretur. Generalia autem comitia ita sunt promissa si aliquid impendimentum non occurrerit, famis, pestis, belli, etc." Szántó István: Historia Collegiorum MAH III. 138-139.

³⁵ „Iam instant comitiae in quibus procul dubio Societas et religio catholica ab adversariis oppugnabitur. Totis viribus Demetrius arianorum superintendens pro contione publica populum concitat contra nos. Eius tamen conatibus quantum possumus, imus obviam." MAH III. 228:

³⁶ „Die 20 decembris caepta sunt generalia comitia in oppido saxonico Megges... Eo die habitae sunt in templo conciones a superintendente calvinistarum et arianorum (ad quas invitati sunt a nobilitate plerique omnes senatores consilii Principis), quorum illi contionem solitam cecinit, idololatriam esse omnino tollendam et imagines Christi et sanctorum mera esse idola, papistas praeterea panem pro Deo adorare. Hic vero contra Pontificem plenis buccis invectus dixit, illum vocari a suis terrestrem Deum et divinis honoribus adorari et in iure canonico scriptum esse Papam posse una hora mille animas ex inferno liberare." MAH III. 296.

³⁷ „Demetrius antistes arrianorum dixit, iesuivitas Papam pro terrestri Deo adorare, ob id illos eiciendos esse tanquam idololatrias, 2. Eos affirmasse Papam una hora mille animas posse ex inferno liberare, 3. Quod colonos gravissimis laboribus et exactionibus cexarent, 4. Quod multas villas et amplissimos redditibus haberent in regno, 5. Quod magistri eorum discipulos docuerint posse eos occidere parentes suos propter religionem, 6. Quod Arator vehementer exagigaret ministros ipsorum contionibus et disputationibus, 7. Quod iesuivitas in omni-

bus provinciis authores seditionis essent, 8. Quod suasu illorum occidisset rex Philippus filium suum quod ad haereticos defecisset, 9. Verendum esse ne per illos Inquisitio Hispanica in regnum introducat, 10. Illos exploratores esse Pontificis, cuncta illi perscibendo quae in regno contingunt, 11. Quod idola ab ipsis magno labore explosa iterum reducerint." MAH III. 316-317.

³⁸ „Di·piu lessero publicamente fundatione di seminario claudiopolitano; et quelle parole dicono: »Erit propugnaculum fidei catholicae« explomico che il Papa fazeva fortezza in Claudiopoli." MAH III. 407-408.

³⁹ „Post gevelsem ministrum Demetrius arrianae factionis propugnator assurrexit. Accusavit in primis Pontificem se facere et velle haberi Deum terrenum et a nobis ita etiam praedicari; deinde doceri a nobis a Pontifice posse uno momento sexcentas animas ex inferno liberari; idque etiam in catholicorum libris exstare contendit; tertio gloriari Pontificem se omnem potestatem in quoscunque reges habere; demum, ita a nobis eius potestatem extolli ut dicamus Pontificem supra, praeter et contra omnia iura humana et divina posse dispensare." MAH III. 471.

⁴⁰ „Reliqui passim in regno obiciebant a Societate ita pueros institui ut hostes saevissimi contra suos parentes haereticos e medio tollere; imo si id faciant, magnas indulgentias a Pontifice consecutores." MAH III. 472.

⁴¹ A kolozsvári iskolák körül ekkor kialakult szellemi (és kevésbé szellemi) vitákra lásd: Pirnát Antal: Arisztotelianusok és antitrinitáriusok, Helikon 1971. 363-392.

⁴² „Sunt et a claudiopolitanis nonnulla capita contra nos proposita, sed nullius momenti etiam si vera fuissent. Aiebant in primis se invitis Societati collegio et locum pro seminario fuisse a Rege concessum. Deinde a nobis summa superstitione funus mortuorum in meridie facibus accensis celebrari, quarum, inquit, tantus est fumus ut homines excaecentur. Tertio a nostris studiosis custodes portae male fuisse mulctatos. Demum in vigilia Dominicae Palmarum in contentum civium arborum ramos per civitatem in templum nostrum a studiosis afferi..." MAH III. 473.

⁴³ „Quod quidem ut novum et inauditum, ita admirabile omnibus visum est, illius potentiam tanto pere a nobis extolli. Atque ita esse, ex catholicorum scriptis dixit se posse demonstrare; ac si hoc parum est, inquit, in mortuos potentiam exerce, in vivos etiam se omnem potestatem habere gloriatur, et se dominum dominantium, regumque regem esse turpissime mentitur, immo et profitetur contra, praeter et supra omnia iura humana et divina posse dispensare." MAH III. 282.

⁴⁴ „Obiectiones arrianorum claudiopolitanorum eadem die. His adiecerunt claudiopolitani arriani novas et ipsi aliquot rationes: 1. Quod pro scholis suis eades civium occupassent; 2. Terram illorum pro sepultura catholicorum ademissent; 3. Quod peregrina vina in civitatem invexissent contra ipsorum privilegia; 4. Quod corpora defunctorum suorum cum luminaribus et cruce per mediam civitatem defferent ad sepulchrum in ipsorum ignominiam; quod mitterent suos studiosos ad contiones suorum ministrorum ut eorum dicta et facte observarent." MAH III. 317. Valamint ugyenez csaknem szó szerint megismételte: MAH III. 350-351. Szántó Arator István az ötödik rágalomra meg is felel

rögtön: Érthetetlen, hogy az áriánusok miért félnek attól, hogy mások is hallgatják prédikációjukat, ha náluk az igazság. Amikor egyébként ő négy éven keresztül prédikált Kolozsváron - mondja -, mondja feltűnt neki, hogy prédikációin az unitárius diákok jegyzetelnek. Erre válaszul küldött ő is diákokat Demetrius prédikációira. Ők kezdték tehát ezt a dolgot. „Deinde cum Arator Claudiopoli quator annis concionaretur, primi trinitarii miserunt studios reprehendit, nec eos e templo eiecit. Sed hinc accepta occasione misit et ipse suos studiosos qui audirent contionem Demetrii, antistitis arrianorum, quid contra suam contionem et catholicam Ecclesiam debaccharetur, ut falsa criminia sibi vel catholicis imposita posset diluere. Indignum enim et iniustum fuisset si illis licuisset quicquid libuisset in catholicos effutire, et istis non fuisset concessum respondere, nec se ab obiectis calumniis purgare.” MAH III. 352.

⁴⁵ „Nos Christianos principes inflammare ad bella et persecutiones fidelium et inducere inquisitionem hispanicam. Se igitur mature prospicere velle ne tala quid accidat in Transylvania. Exaggerabant et illud ex oratione P. Tucci in funere Gregorii 13 quod scilicet sui praedecessores per bella non potuere, id Gregorius perseminaria (inter quae numerabatur et claudiopolitanum) perfecit ut regnum suum toto terrarum orbe dilaret.” MAH III. 300.

⁴⁶ „Sed nostris abeuntibus, statim et Demetrius et cives claudiopolitani assurexerunt. Ac primo Demetrius: Itane, ait, Pontificis imperium hic augeri in regno permittitis? Nec advertitis sicut contra austriacos viennense seminarium, contra lituanos vilnense, ita contra Transylvaniam claudiopolitanum erectum fuisse; ex quo studiosi ita prodeunt armati ut et nobis minentur et satelites portae custodes invadant. Ad extremum si hi, inquit, in regno relinquentur, paulo post Transylvania actum erit. Nam ut ante aliquot annos magnum hinc thesaurum romani pontifices adportabant, si catholicorum fides increbuerit, verendum ne bona ecclesiastica reputabant quae iam inter nobiles divisa magno omnium detrimento et iniuria restituentur.” MAH III. 283.

⁴⁷ „Sed nihil mordacius quam quaedam verba quae a quodam nostrorum Romae coram Gregorio XIII dicta fuerunt. Nam et de scripto recitavit et ungarice Demetrius interpretatus contra nos nobilitatem, satis accensam novis facibus inflammavit. Patris verba talia erant ut ut videretur innuere, ideo hic esse aedificatum seminarium a Pontifice ut tanquam omnibus haereticis opponeretur.” MAH III. 284.

⁴⁸ A jezsuiták 1588-as kiűzéséről: Erdélyi országgyűlési emlékek III. 1576-1596. in: Magyar történelmi emlékek Bp., 1977. 238-240. A jezsuiták jelentése az országgyűlés folyamáról: uo. 248-257.

⁴⁹ „Quinta die iulii hora septima Claudiopoli concinabatur Demetrius quidam Hunniadinus arrianorum et samosa tenerum totius regni pseudoepiscopus. Exponebat is ex capt. 8 Amos famem et sitim spiritualem Verbi Dei maximam futuram nostra aetate. Cum autem populo explicare voluisset, quodnam eset verum genuimque Dei Verbum, hemiplexia totius lateris sinistri ex tempore corripitur, tantoque phlegmate os occupatur atque pumis, ut volens ne unum quidem verbum amplius formare potuerit. Quare ab arrianis auditoribus e suggestu domum deducitur, ubi motus persistens postridie moritur miser. Is est qui plurimum in eicienda Societate laboravit; qui Christo plus quam

antiqui arriani detrahebat; qui hic regno plurimum intulit nocumenti propter magnum doctriane nomen de illo sine iusta causa conceptum a plebicula. Omnes sibi persuadent nunc futuram magnam religionis mutationem Claudiopoli, cum nullus ministrorum inveniatur qui illius doctrinae per omnia consentiat. Forte fient aut calvinistae aut puri arriani. Utinam tandem ad aspiciendum lumen catholicae religionis perveniant." MAH III. 818.

⁵⁰ Gál Kelemen: i.m. 377.

• ⁵¹ Kolozsvári városi tanácsi jegyzőkönyvek Kolozsvár város levéltára bírói és közgyűlési jegyzőkönyvek 1585-1605. TOM I. Fasc. I. Fol. 200.

⁵² RMK II. 228.

⁵³ Kolozsvári városi tanácsi jegyzőkönyvek uo.: Fol. 202.

⁵⁴ Bibl. Diss.? 115.

⁵⁵ RMNY 836.

⁵⁶ BMVF. 34., Kolozsvár, Balázs Mihály, szóbeli közlése alapján

⁵⁷ Ilyen szakértőként tartja számon, nyilvánvalóan az általunk említett forrásokra támaszkodva egy francia összefoglalás is: „Demetrius Demetrius faux Eveque des Ariens, qui alliot eriant effroiblement par taut, que les Jesuites alloient retabler l'Empir du Pape et Idololatrie parmui les Transilvains.” Louis Maimbourg: *Historie de l'arianisme depuis sa naissance...* Paris, 1678. 517.

⁵⁸ Heltai Gáspár és Bornemissza Péter művei: Szerk.: Nemeskürty István Bp., 1980.

⁵⁹ Keserű Bálint: *Epiktétosz Magyarországon a XII. sz.-ban, Irodalomtörténeti dolgozatok*, Szeged, 1963.

⁶⁰ Balázs Mihály ItK 1985.

⁶¹ Pirnát Antal: *Arisztoteliánusok és ...*

⁶² RMKT XVII sz. 5. 58.

⁶³ Máté Györgyi: *A szentírás apológiája a szombatosok régi könyvében*

FÖLDES FERENC

ÁRKOSI BENEDEK IMÁDSÁGOSKÖNYVE

1733-ban az erdélyi Unitárius Egyház Konzisztórium a következő határozatot hozta: A magisterek, akik cenzúrabizottság előtt megjelennek, vigyék magukkal az Árkosi Benedek magyar munkáját. Minden magisternek saját példánya legyen, mivel már régebben elrendeltetett, hogy azt olvassák, tanulják és másolják.

A rektorok évente egy vagy több alkalommal jelentek a cenzúrabizottság előtt, hogy számot adjanak hitükről, dogmatikai felkészültségükről és hitvallásuk helyes voltáról. A határozat értelmében a cenzúra tükre az Árkosi - Imakönyv volt, így nem lehet eléggé hangsúlyozni a jelentőségét. Ennek ellenére sem az egyháztörténet, sem az irodalomtörténet nem méltatta kellőképpen a könyvet, noha kiemelkedő helye volna egy olyan antológiában, amely a pietizmus előtti magyar kegyességi irodalmat mutatja be, és nem utolsósorban egye-